

ФЕНОМЕН МОВНОЇ АСИМЕТРІЇ У ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ

Тетяна МОРОЗ (Харків, Україна)

e-mail: n.moroz@i.ua

МОРОЗ Тетяна. ФЕНОМЕН МОВНОЇ АСИМЕТРІЇ У ЛІНГВІСТИЧНИХ СТУДІЯХ

Стаття присвячена аналізу сутності поняття асиметрії в лінгвістиці. Автор статті характеризує історію становлення поглядів лінгвістів на асиметрію як закономірну ознаку природних мов. Автор наголошує той факт, що асиметричні вияви завжди перебували в полі зору лінгвістів, однак зазвичай не розглядалися комплексно, їх осмислення не було забезпечене належною теоретичною та термінологічною базою.

Ключові слова: симетрія, асиметрія, ядро, периферія, полісемія, омонімія, синонімія.

MOROZ Tetiana. PHENOMENON OF LANGUAGE ASYMMETRY IN LINGUISTIC STUDIES

The article is devoted to the analysis of the notion "asymmetry" in linguistics. The author describes the history of developing linguists' views on asymmetry as a characteristic feature of natural languages and analyzes theoretical approaches to studying the problem of semantic-grammatical asymmetry. The author emphasizes the fact that asymmetric phenomena have always been within the field of view of linguists, but they were not studied comprehensively, their interpretation was not provided with a proper theoretical and terminological basis. The notion of asymmetry (asymmetric dualism) appeared for the first time in the article of S. Kartsevskiy, in which the essence of synonymy and polysemy as the phenomena representing asymmetry in the language was found out. The first attempts to classify asymmetric phenomena in the language were made by scholars S. Bally and V. Hak. The approach, represented by S. Kartsevskiy and Sh. Bally, formed the basis for theoretical study of the asymmetric phenomenon in the language. A special role in linguistic studies of asymmetry belongs to V. Hak, who tried to generalize the experience of predecessors and developed the notion of asymmetry in the language, created a harmonious classification of phenomena that can be attributed to asymmetric, and provided them with proper terminology. It is noted that one of the main types of asymmetry was the asymmetry between the signified and the signifier, which is realized at the level of the language sign in the form of such phenomena as polysemy, homonymy, synonymy, the existence of "empty" and syncretic forms, analyticism, and the like. These phenomena are typically occurring on all the levels of the language arrangement, including the morphological one. Ignoring the notion of asymmetry is groundless taking into account the prevalence and diversity of asymmetric manifestations in the language. It is suggested to amend these gaps in the future linguistic reference sources. The scientific description of the notion will enable a more universal understanding of asymmetry and will ensure the proper and homogeneous use of the term "asymmetry" and terms that are correlated with it in the scientific community.

Key words: symmetry, asymmetry, the signified, the signifier, nucleus, periphery, polysemy, homonymy, synonymy.

Феномен асиметрії, асиметричного є об'єктом пильної уваги багатьох галузей науки як природничого, так і гуманітарного циклів. Це пояснюється тим, що на певному етапі розвитку людського пізнання було усвідомлено, що поряд із симетрією, системністю, чіткою структурованістю й упорядкованістю існують явища, які порушують стрункість певного утворення, є відхиленням від загальних закономірностей його системно-структурної організації. Прихід до такого розуміння існування всього у світі спочатку зумовив розгляд асиметричного як прояву чогось негативного, недосконалого, адже лише симетрія, еквівалентом якої є гармонія, порядок, на думку дослідників, може вважатися досконалим і належним станом речей. Проте більш глибоке вивчення асиметричних виявів, які мають місце на рівні тих чи інших предметів реальності (в широкому розумінні поняття «предмет») поступово приводило до думки, що симетрія неможлива без асиметрії: якщо предмет досягає симетрії, гармонії, він припиняє існувати, не здатний далі розвиватися, і лише «вторгнення» асиметричного, яке, на перший погляд, порушує симетрію, здатне забезпечити той стан, коли предмет може розвиватися, видозмінюватися, реагувати на нові умови існування.

Виявленню різних аспектів симетрії в мові завжди приділялася найбільша увага, водночас асиметрія здобувалася на вивчення лише спорадично, принагідно. Хоча, як слушно зауважує Г.Г. Аврамов, саме асиметрія становить «одне з головних питань у сфері теоретичного осмислення мовних фактів. Можна без перебільшення сказати, що якби не було мовної асиметрії, то відпала б значною мірою потреба в теоретичному мовознавстві й суперечки в цій науці були б зведені до мінімуму» [1].

Стверджуючи позицію, згідно з якою асиметрія в мові вивчалася недостатньо, не можна не уточнити, що насправді асиметричні вияви завжди перебували в полі зору лінгвістів, однак зазвичай не розглядалися комплексно, їх осмислення не було забезпечене належною теоретичною та термінологічною базою. Унаслідок цього значний фактичний матеріал, зібраний лінгвістами, який за всіма ознаками міг би бути витлумачений як вияв асиметрії в мові, знаходив різні, часто суперечливі інтерпретації, кваліфікувався різними термінами.

Мета дослідження – схарактеризувати історію становлення поглядів лінгвістів на асиметрію як закономірну ознаку природних мов та окреслити сутність поняття асиметрії в лінгвістиці та теоретичні підходи до вивчення проблеми семантико-граматичної асиметрії.

Кардинальний поворот у стратегії осмислення лінгвістичною наукою асиметрії в мові, очевидно, можна пов'язувати з появою теоретичних розробок, спеціально присвячених цьому питанню. Ідеться передусім про невелику статтю С.О. Карцевського «Об асимметрическом дуализме лингвистического знака» [5], у якій до наукового обігу вперше було введено поняття асиметрії (асиметричного дуалізму) й здійснено спробу з'ясувати сутність синонімії та полісемії як явищ, що репрезентують асиметрію в мові. Головна теза, сформульована дослідником у згаданій статті, полягає в тому, що кожен знак як поєднання означуваного й означального характеризується тим, що між означальним (формою) і означуваним (значенням) не існує чіткої залежності: кожна форма прагне до вираження інших значень (полісемія), разом із тим кожне значення намагається знайти інші, крім

типової для нього, форми вираження (синонімія). Саме ця незакріпленість, на думку С.О. Карцевського, і є механізмом, завдяки якому «лінгвістична система може еволюціонувати» [5, с. 90].

Більш глибоко питання асиметрії було проаналізоване іншим представником Женевської лінгвістичної школи Ш. Баллі в роботі «Общая лингвистика и вопросы французского языка», де цілий розділ присвячений опису й аналізу різновидів асиметричного співвідношення означального (форми) та означуваного (значення) [2, с. 158 – 210]. Хоча варто зауважити, що французький дослідник не вживає термін «асиметрія», покористовуючись замість нього такими, як дистаксія (від гр. *dus-*, що означає ненормальний стан, і *taxis* «вирівнювання, порядок») та полісемія [2, с.159].

У сучасній термінології випадки асиметрії, описані та проаналізовані Ш. Баллі, означаються як вияви асиметрії структури, що зумовлена розходженням симетричного співвідношення означуваного та означального. Симетричним (у термінології Ш. Баллі – аналітичним) співвідношенням є таке співвідношення, коли одному значенню відповідає одна форма й ця форма в лінійному потоці має своє окреме місце. Асиметрія (у термінології Ш. Баллі – синтетизм) виявляється в тих випадках, коли означуваним не дотримано принципу лінійності, тобто наявна нелінійність (дистаксія), та моносемії, тобто наявна полісемія [2, с. 159].

Розглянуті випадки асиметрії для французького дослідника стали переконливим аргументом для твердження, що «...невідповідність між означуваним і означальним є правилом» [2, с.161]. При цьому він не просто констатує значне поширення асиметрії в структурі мови, а й указує, що в кожному разі асиметричне може бути подолане або в самій мові, або в мовленні [2, с. 204 – 209]. Попри деяку неузгодженість у запропонованому Ш. Баллі описі асиметричних виявів [1], значущість його безперечна, адже вперше в лінгвістиці була здійснена спроба комплексного аналізу асиметрії, що дало поштовх для її подальшого науково-теоретичного вивчення.

Саме позиції, викладені С.О. Карцевським і Ш. Баллі, лягли в основу теоретичних розробок явища асиметрії в мові. Особлива роль у цьому належить В.Г. Гаку, який спробував узагальнити досвід попередників і розширити уявлення про асиметрію в мові, створивши струнку класифікацію виявів, що можуть бути віднесені до асиметричних, та забезпечивши різні вияви асиметрії належним термінологічним означенням.

Відповідно до концепції, запропонованої В.Г. Гаком, на лінгвістичному рівні під асиметрією слід розуміти відхилення від упорядкованості, регулярності, однорідності в будові й функціонуванні мовних одиниць, яке відображає одну з основних особливостей будови й функціонування природної мови. При цьому явище асиметрії виявляється в двох феноменах: 1) розмежуванні центру (ядра) і периферії; 2) розбіжностях між означуваним та означальним [6, с. 47].

Розмежування ядра та периферії становить мовну універсалію, яка виявляється на різних рівнях мовної структури та на рівні функціонування мовних одиниць. Співвідношення «ядро (центр) ↔ периферія» виявляється в *структурному, семантичному та функціональному* аспектах.

У структурному аспекті, як зауважує В.Г. Гак, центр становлять панівні моделі словозміни, поєднання слів, а периферію – відхилення від цих моделей. Такий погляд на асиметрію структури в термінах ядра / периферії можна означити як вузький. У більш широкій інтерпретації під структурною асиметрією в термінах розрізнення ядра та периферії можна вбачати співіснування в мові певного структурно-типологічного різновиду елементів, одні з яких власне й конституують її як мову цього різновиду, а другі – майже не питомі для неї, однак співіснують як допоміжні або залишкові для вираження тих чи інших значень.

Сутність розрізнення ядра та периферії в семантичному, або категорійно-семантичному, аспекті полягає в тому, що до ядерних зараховуються типові форми і значення, а периферійними вважаються проміжні форми та значення. «Ядерні елементи мають основні ознаки певної категорії, периферійні – займають проміжне місце між цією категорією й іншими» [3, с. 26]. Так, наприклад, за ознакою відношення до загальнокатегорійного значення предметності іменники можуть бути розмежовані на ядерні та периферійні.

Конкретні загальні іменники, що визначають специфічний статус іменника як частини мови, є ядерними одиницями, а іменники абстрактної, речовинної, збірної семантики, власні назви та ін., які в значеннєвому плані дотичні до категорійних значень інших частин мови, формують периферію.

Крім структурної та категорійно-семантичної асиметрії, в наукових джерелах указується ще на один різновид асиметрії на рівні розрізнення ядра та периферії – функціональний [3, с. 26]. Під функціональною асиметрією розуміють розподіл мовних явищ і фактів на відносно протиставлені групи – ядро, яке формується більш широко вживаними засобами, формами, моделями, та периферію, яку утворюють менш уживані. Вичленування цього типу асиметрії цілком логічне, якщо враховувати, що в мові під впливом мовлення постійно відбуваються процеси створення нового, повернення старого, занепаду існуючого.

Відповідно до концепції В.Г. Гака другу частину змісту поняття асиметрії становить уявлення про асиметрію між означуваним і означальним [6, с. 47] (або в інших термінах – між формою та змістом, формою та значенням, планом вираження і планом змісту [7, с. 705]). Активна розробка цього аспекту проблеми асиметрії стала можливою на тому етапі розвитку лінгвістичної науки, коли було сформоване розуміння мови як знакової системи та одиниць її різних рівнів як білатеральних знаків – тих, які мають форму й зміст, що перебувають у певних взаємовідношеннях. При цьому методологічною засадою таких досліджень була позиція, що форма й зміст мовних одиниць становлять діалектичну єдність і можуть розглядатися відірвано одна від одної лише з практичних міркувань [7, с. 704].

Асиметричне співвідношення між означальним та означуваним може виявлятися на рівні *системи, структури та функціонування* [6, с. 47].

Сутність асиметрії системи виявляється в нерівномірному розвитку її складників [6, с. 47; 3, с. 26; 1].

Сутність функціональної асиметрії виявляється в тому, що в мовленні один і той же зміст може виражатися різними формами або одна форма використовуватися для вираження різного змісту [6, с. 47; 3, с. 29 – 31]. Так, морфологічні форми в певних контекстах можуть утрачати здатність виражати задане категорійною парадигмою значення (виконувати свою первинну функцію) й передавати інші значення (набувати вторинних функцій).

Під поняттям «асиметрія структури» прийнято розуміти порушення взаємооднозначного співвідношення означуваного й означального [6, с. 47], яке виявляється в явищах полісемії, омонімії, синонімії, «пустих» і нульових формах, аналітизмі та синтетизмі.

У теоретичних працях прийнято вести мову про три аспекти структурної асиметрії між означуваним і означальним: парадигматичний, синтагматичний і семіотичний [6, с. 47; 1].

У парадигматичному аспекті структурна асиметрія виявляється в існуванні полісемічних (у широкому розумінні) та синонімічних форм. Синтагматична асиметрія між означуваним і означальним виявляється в існуванні синтетичних форм та аналітичних. Семіотична – в наявності «пустих» і нульових форм.

На морфологічному рівні полісемія виявляється в декількох різновидах: омонімії, власне-полісемії та синкретизмі. Омонімія становить крайній, а синкретизм – найменш виразний вияв полісемії.

Під омонімією морфологічних форм розуміється існування однієї форми, яка виражає різні категорійні значення [4, с. 138].

У синтагматичному плані сутність симетрії полягає в тому, що кожне значення має свою форму вираження й ці форми послідовно подаються на лінії синтагматики, асиметрія ж між формою та значенням виявляється у фактах існування аналітичних і синтетичних форм вираження морфологічних значень.

Підтвердженням розглянутих вище теоретичних позицій щодо різновидів структурної асиметрії між означуваним і означальним на рівні морфологічних одиниць є думка А.П. Загнітка: «Співвідношення стабільних і гнучких можливостей морфологічної форми становить основу парадигматичної (полісемія та омонімія) та синтагматичної (синтетизм – аналітизм // аналітизм – синтетизм) асиметрії між означуваним і означаючим у структурі мовного знака» [4, с. 114]. У такий спосіб дослідник не тільки констатує наявність асиметричних виявів у морфологічній системі мови, а й їх значну поширеність і неунікність.

Висновки. З часу входження в лінгвістичний обіг понять «асиметричність», «асиметрія», появу яких пов'язують із ім'ям С.О. Карцевського, їх смисловий діапазон значно розширився: ними часто означувалися різноманітні, часто протилежні явища у сфері мови та мовлення. Теоретичну чіткість поняттю асиметрії забезпечили праці Ш. Баллі та В.Г. Гака, де викладена класифікація асиметричних виявів у мові. Одним із-поміж основних типів асиметрії була визнана асиметрія між означуваним і означальним, яка реалізується на рівні мовного знака у вигляді таких явищ, як полісемія, омонімія, синонімія, існуванні «пустих» і синкретичних форм, аналітизмі тощо. Ці явища різною мірою характерні для всіх рівнів мовної організації, у тому числі й для морфологічного. Їх існування є прямим наслідком невідповідності мовної системи як знакової системи, якою є навколишній світ, та системи, яка існує в мисленні людини про цей світ.

Видається, що ігнорування поняття асиметрії є безпідставним з огляду на поширеність і різноманітність асиметричних виявів у мові. Цей недолік варто було б виправити в подальших виданнях вітчизняних довідкових лінгвістичних джерел. Це уможливить більш уніфіковане розуміння асиметрії науковим загалом і забезпечить належне й однорідне вживання терміна «асиметрія» та термінів, співвідносних із ним.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аврамов Г.Г. Учебный ресурс по дисциплине специализации «Использование идеи асимметрии в лингвистике» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iteach.rspu.edu.ru/1_2005/web_Avramov/lections.htm.
2. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Пер. с третьего французского издания Е.В. и Т.В. Вентцель; Редакция, вступ. статья и примечания Р.А. Будагова. – М.: Иностран. лит-ра, 1955.
3. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка=Морфология / В.Г. Гак. –Для ин-тов и фак. иностран. яз. – М.: Высшая шк., 1979.
4. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія / А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонДУ, 1996.
5. Карцевский С.О. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX – XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. – М.: Просвещение, 1965.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990.
7. Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000.

REFERENCES

1. Avramov, G.G. (2005). Uchebnyj resurs po dyscyplnye specialtyzacyy «Yspol'zovanye ydey asymmetryy v linyvystyke». [Educational resource on the discipline of specialization "The use of the idea of asymmetry in linguistics"] http://iteach.rspu.edu.ru/1_2005/web_Avramov/lections.htm.
2. Bally, Sh. (1955). Obshchaia linyhvystyka y voprosy frantsuzskoho yazyka [General linguistics and questions of the French language]. Moscow: Inistrannaia Literatura.
3. Hak, V.H. (1979). Teoretycheskaia hrammatyka frantsuzskoho yazyka [Theoretic Grammar of French]. Moscow: Vysschaia Shkola.
4. Zahnitko, A.P. (1996). Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Morfolohiia. [Theoretic Grammar of the Ukrainian Language: Morphology]. Donetsk: DonDu.
5. Kartsevskiy, S.O. (1965). Ob asymmetrycheskom dualyzme linyhvystycheskoho znaka [About asymmetric dualism of the linguistic sign]. Moscow: Prosvescenije.
6. Linyhvystycheskyi entsyklopedycheskyi slovar / Hl. red. V.N. Yartseva. [Linguistic Encyclopedic Dictionary]. M.: Sov. entsyklopedyia
7. Ukrainska mova: Entsyklopediia / Redkol.: Rusanivskiy V.M., Taranenko O.O. (spivholovy), M.P. Ziabliuk ta in. [Ukrainian Language: Encyclopedia / editors Rusanivskiy V.M., Taranenko O.O.]. Kyiv.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Мороз – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов №1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Наукові інтереси: морфологія української мови, методика викладання іноземних мов.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Tetiana Moroz – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Foreign Languages Department № 1 at Yaroslav Mudryi National Law University.

Scientific interests: morphology of the Ukrainian Language, methods of teaching foreign languages.